

Izvorni znanstveni rad
UDK: 003.349(497.584Dubrovnik)(091)
003.072
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/y54jofkwdm>
Primljeno: 27.5.2020.
Prihvaćeno: 21.12.2020.

PALEOGRAFSKA RAŠČLAMBA ĆIRILIČNE RUKOPISNE KNJIGE IZ KNJIŽNICE ZAVODA ZA POVIJESNE ZNANOSTI HAZU U DUBROVNIKU

KRISTIAN PASKOJEVIĆ

SAŽETAK: U bogatoj građi knjižnice Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku u zbirci povjesničara i etnologa Vida Vuletića Vukasovića nalazi se i dosad znanstveno neobrađena manja ćirilična rukopisna knjiga formata 18×14 cm. Ukupno 93 sačuvana lista sadržavaju dijelove različitih bogoslužnih obreda istočnog kršćanskog (pravoslavnog) karaktera pisanih crkvenoslavenskim jezikom srpske redakcije. Cilj provedenog paleografskog istraživanja prikazanog u ovom radu je što preciznije opisati pronađeni rukopis, predložiti njegovo adekvatno imenovanje, pokušati dati odgovore o vremenu i mjestu njegova nastanka te ukazati na moguće grafijske ili jezične zanimljivosti.

Ključne riječi: slavenska ćirilična paleografija, liturgija, kodikologija, književna baština

Key words: Vid Vuletić Vukasović, Slavic Cyrillic palaeography, liturgy, codicology, literary heritage

Tema ovog paleografskog istraživanja je ćirilični rukopis koji se čuva u knjižnici Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku,¹ a potječe iz zbirke Vida Vuletića Vukasovića (1853-1933), poznatog književnika, povjesničara, arheologa i etnologa, jednog od istaknutih

¹ Fotografiranje knjige provedeno je u Dubrovniku 2019. godine. Zahvaljujem fotografu Danielu Pavlinoviću.

Slika 1. Korice i prva stranica rukopisne knjige

pripadnika tadašnjeg dubrovačkog autonomaškog pokreta.² Na popisu ove zbirke našlo se oko 300 knjiga, uglavnom tiskanih u 18. stoljeću. Uz djela pravnog i teološkog sadržaja s kraja 18. i početka 19. stoljeća, zastupljene su književnost, povijest, filozofija, neke prirodne znanosti, a obuhvaćeno je i desetak časopisa, osobito *Glasnik zemaljskog muzeja BiH*.³ Zasad nije poznato otkud je Vuletić Vukasović nabavio rukopis koji je predmet ovih razmatranja. Očito je da se radi o djelu koje nije nastalo u Hrvatskoj, koje izlazi iz okvira hrvatske jezične, književne i pismovne tradicije. Istom, rukopis je pohranjen u hrvatskoj znanstvenoj instituciji te je po zakonu kulturno materijalno dobro Republike Hrvatske za čije je istraživanje i očuvanje hrvatska znanstvena zajednica odgovorna.

² Kasnije i pripadnika srbokatoličkog pokreta koji je djelovao u Dubrovniku krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Nikola Tolja, *Dubrovački Srbi katolici. Istine i zablude*. Dubrovnik: autorska naklada, 2011: 97.

³ Relja Seferović, »Tajne knjižnice dubrovačkog Zavoda za povijesne znanosti HAZU.«, u: *Utile cum dulci. Zbornik u čast Pavlu Knezoviću*, ur. Rudolf Barišić, Marko Jerković i Tamara Tvrković. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2019: 45-46; Relja Seferović, »Foundation of the Library of the Institute for Historical Sciences CASA in Dubrovnik: Preliminary Insight.« *Dubrovnik Annals* 23 (2019): 128-129.

Paleografsko istraživanje provedeno na njoj, prikazane metode istraživanja i kulturološko bogatstvo ovakve vrste nalaza posredno pružaju poticaj istraživanjima vezanim za hrvatsku ćirilčnu pismenost.

Sadržaj rukopisa i prijedlog naslova

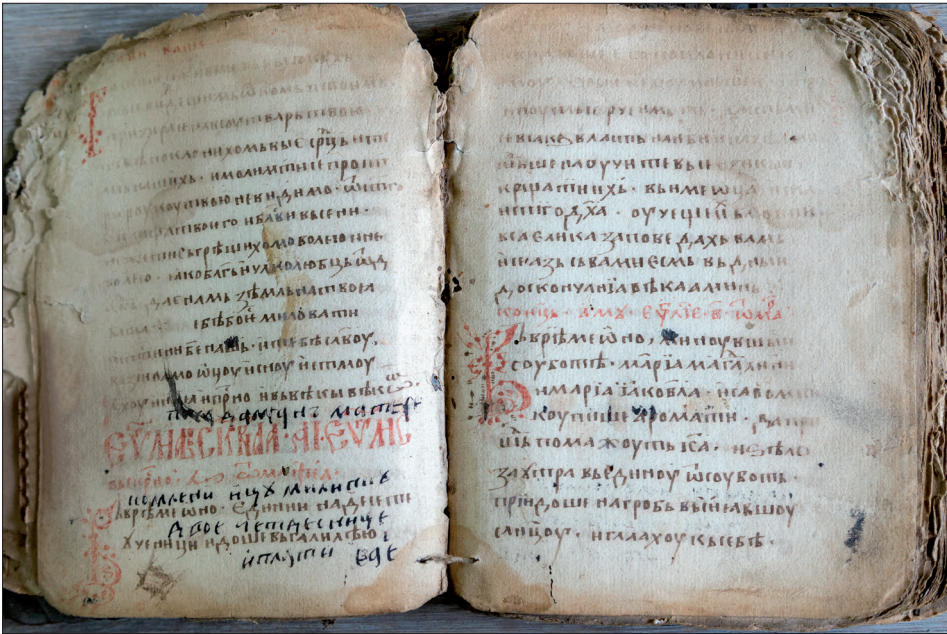
Pregled sadržaja potvrđuje postojanje pojedinih odlomaka evanđelja, u sklopu liturgijskih knjiga istočnog obreda. Dosad prepoznati dijelovi, zapisani na f. 1r do f. 11v, karakteristični su za istočni kršćanski obred i potječu iz *Liturgije pretposvećenih darova*.⁴ To je velikoposna služba koja se služi u Velikom postu (Sv. četrdesetnici) srijedom i petkom te u prva tri dana Velikog tjedna. Sastoji se od večernje carigradskog tipa (poredak drugačiji od večernje palestinsko-sabaitskog tipa koja se inače služi) kojoj je pridodana služba pričesti pretposvećenom euharistijom (posvećenom u nedjelju prije), slično kao služba Velikog petka u rimskom obredu.⁵ Čini se da proučavani materijal ima naznaka monaškog podrijetla, koje se prvenstveno očituju u određenim titulacijama, kao što je to *arhiepiškop, igumen, brat* (f. 2r, 18. redak; f. 9v, 3. i 4. redak), koje ukazuju na uporabu u nekom manastiru.⁶ Osim toga, identificirani su i prethodno spomenuti ulomci evanđelja koji su se čitali naizmjenično nedjeljom kroz godinu, a ovi ulomci nalaze se u knjizi *Oktoih dopune* (slika 2). Prepoznatljiviji su mnogobrojni ulomci evanđelja, kao i poslanice koje bi mogle biti dijelovi bogoslužnog *Apostola* (od f. 31v pa nadalje), a rukopis sadrži još dijelova za čije je precizno određenje potrebno opširnije liturgijsko istraživanje. Usporedbom rukopisne knjige i referentnog materijala utvrđeno je kako neki listovi nedostaju (između f. 16v i 17r kao i između f. 17v i 18r).⁷ Kombinacija *Liturgije pretposvećenih darova* i *Oktoiha* unutar jedne knjige relativno je

⁴ Zahvaljujem na pomoći kancelaru Križevačke grkokatoličke eparhije đakonu Liviju Marijanu, episkopu SPC pakračko-slavonskom Jovanu Čulibrku i prof. dr. sc. Ireni Špadijer s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu, s Katedre za srpsku književnost s južnoslavenskim književnostima, na korisnim informacijama i smjernicama u vezi liturgijskog sadržaja knjige i njezinog imenovanja.

⁵ Više podataka o Liturgiji pretposvećenih darova vidi u članku Juraj Pavić, »Postanak i razvoj grčko-slavenske Liturgije pretposvećenih darova.« *Bogoslovska smotra* 33/1 (1963): 104-123.

⁶ Vladimir Mošin, »Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu.« *Radovi Staroslavenskog instituta* 5 (1964): 163-233, 192-193.

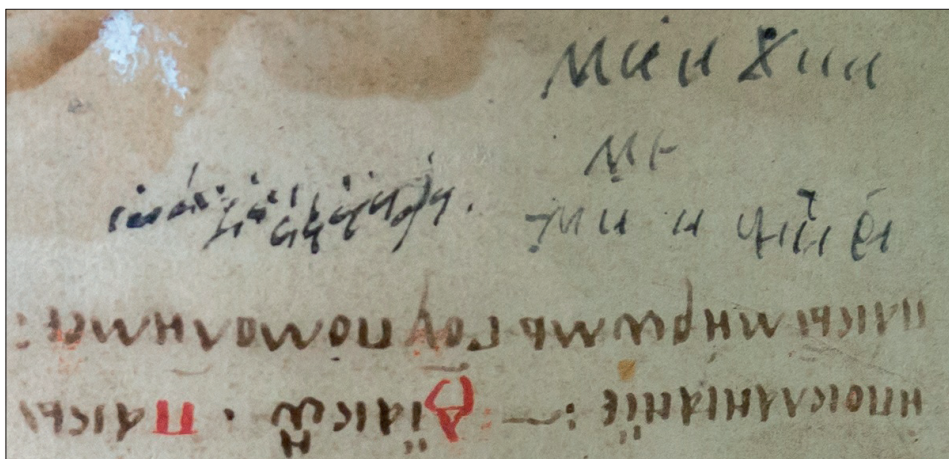
⁷ Sadržaj je identificiran usporedbom s pravoslavnim liturgijskim knjigama (ruske) crkveno-slavenske redakcije dostupnim na: <http://www.alexsem.org/libcs/reader/service/octoechosadd/2/> (pristup: 13. 5. 2020).

Slika 2. Početak *Oktoiha*, f. 10v

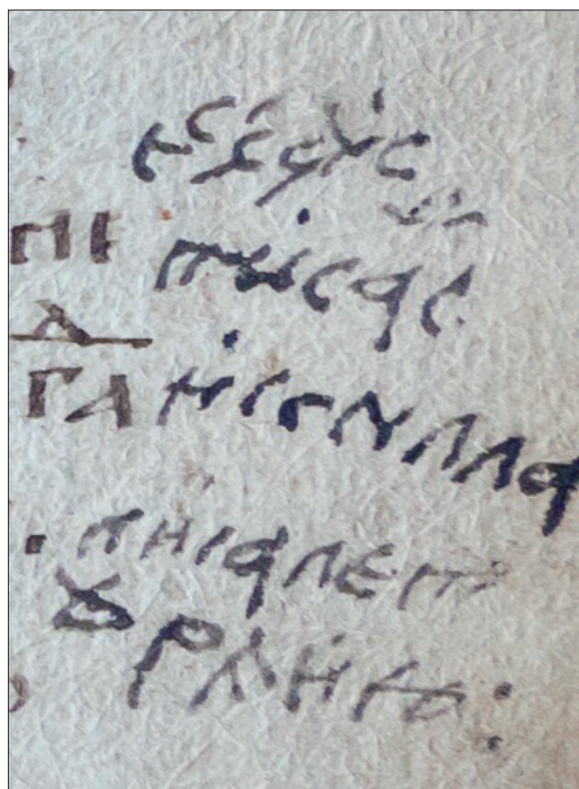
rijetka, pogotovo kad je riječ o djelu pisanom istom rukom koje čini jednu cjelinu (kao što je slučaj s proučavanom knjigom), ali ne i neočekivana. Knjige koje sadrže samo dijelove neophodne za liturgiju karakteristične su za manje seoske sredine te je moguće da naša rukopisna knjiga potječe i iz jedne takve zajednice. Iz svega navedenog, a uzevši u obzir da osim prepoznatih cjelina sigurno postoje i drugi dijelovi bogoslužja, najprikladniji prijedlog naslova bio bi *Služabnik iz Zbirke Vida Vuletića Vukasovića*, odnosno skraćeno *Služabnik Vuletića Vukasovića* (SVV). Naravno, predloženi naziv podložan je promjenama, pogotovo ukoliko bi se došlo do konkretnijih sadržajnih (liturgijskih) saznanja u nekom sljedećem istraživanju.

Kodikološke karakteristike Služabnika

Rukopis je uvezan u kožu, formata 18×14 cm, te sadrži 93 papirnata lista koji su ispisani crnom i crvenom tintom. Rukopis je mjestimice oštećen vlagom i mrljama od voska, a u manjoj mjeri prisutni su i tragovi djelovanja nametnika (“crvotočine”).

Slika 3. Bilješka na donjoj margini f. 4v

Slika 4. Bilješka na desnoj margini f. 29r

Razmaci između redaka u tekstu su 4-6 mm, a visina slova varira: slova unutar linijskog ustroja visoka su 3-4 mm, a ona koja svojim slabijim slovnim dijelovima (linijama) prelaze linijski ustroj visoka su 5-7 mm. U rukopisu se pojavljuju inicijali čija visina varira između 1,8 i 3 cm. Korice knjige su kožne, a u njima se mogu vidjeti rupe od uveza koji nije sačuvan. Listovi knjige uvezani su tankim konopcem. Margine, pomoćni element koji se odnosi na prazan prostor na stranicama, različitih su dimenzija. Gornja margina iznosi 0,5-1 cm. Ovdje treba uzeti u obzir da su rubovi listova prilično oštećeni na gornjoj strani, stoga je moguće da je u originalu margina negdje bila i veća. Lijeva je margina najujednačenija i iznosi 2 cm. Donja margina varira s dimenzijama 2,3-3,8 cm, dok desna iznosi 2,5-3 cm.

Tekst ima pravilno crtovlje, a stranica obično sadrži između 18 i 20 redaka. Crvena tinta česta je prilikom pisanja inicijala i pojedinih redaka koji predstavljaju naslove poglavlja (najčešće su to dijelovi evanđelja i molitve), ali također i upute za čitanje i samu liturgiju. Njome su pisane i pojedine majuskule u tekstu.

Kao jasni znakovi liturgijske uporabe *SVV* ističu se i mnogobrojne bilješke na marginama. One su u pravilu izvedene drugom bojom (plavom) ili uzorkom (crna tinta "oštrijeg" izgleda). Često se u bilješkama ponavlja određeno slovo (npr. *a* i *l*), vjerojatno zbog brojanja ili je možda riječ o bilješkama prilikom pjevanja. Postoje i primjeri gdje su pojedine bilješke ubačene između redaka samog teksta, a ponekad izgledaju kao da su napisane obrnuto ("naopačke") u odnosu na sam tekst. Osim neurednosti, nečitljivosti ovih bilježaka doprinosi i nejasan raspored slovnih oblika, koji su u puno slučajeva poredani bez nekog vidljivog smisla (slika 3 i 4). Generalno, u svim liturgijskim knjigama, pa tako i onima istočnog obreda, vrlo često se upravo iz ovakvih bilježaka može saznati puno više o vremenu nastanka i mjestu u kojem je knjiga napisana odnosno o mjestu gdje se koristila.⁸ Takvi podaci iz marginalija prisutnih u *SVV* (dosad) nisu identificirani.

Paleografski opis

Jedna od glavnih karakteristika rane srednjovjekovne liturgijske ćirilične pismenosti je uporaba ustavnog pisma - inačice koja se u pravilu koristila u svečanim, liturgijskim tekstovima. Pojam *ustava* stvoren je u ruskoj paleografiji na

⁸ Vidi V. Mošin, »Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu.«: 163-233.

bazi kaligrafskih ćirilичnih tekstova staroslavenskog doba, na prvom mjestu *Ostromirova evanđelja* iz 1056/57. godine. Kao osnovna karakteristika uzima se geometrijska pravilnost oblika slova.⁹ Prema Sobolevskom “slova se u ustavu odlikuju najvećom jednostavnošću oblika. U njima nalazimo ravne linije, više ili manje pravilne kutove, dijelove kruga, ovale. Svako je slovo odvojeno od drugog. Svako slovo ima uvijek uglavnom jedan te isti oblik ili, drugim riječima, razlika u nacrtima istog slova kod istog pisara je neznatna.”¹⁰ Karakteristika koja se općenito provlači kroz grafiju proučavane rukopisne knjige je naglašenost/izduženost linija (slabijih slovnih dijelova) pojedinih slova, što su tipična obilježja minuskulnih pisama.¹¹ Zbog te pojave čitav duktus pisma izgleda “raspisanije” i brže, što donekle umanjuje karakterističnu svečanost ustavnog pisma liturgijskih knjiga. Štoviše, neki bi istraživači zbog izduženosti slovnih linija, kao i njihove određene zaobljenosti, ovakvu grafiju proglasili *poluustavom* - kategorijom koju karakterizira “nemarnost” pisanja slovnih oblika.¹² Sama terminologija i evolucija poluustava u južnoslavenskoj ćirilичnoj pismenosti još uvijek je problematična i nedovoljno istražena. Uzevši u obzir kriterije nemarnosti, izduženosti linija i određene slovne oblike za koje Mošin tvrdi da su tipično poluustavni - nesimetrično ž, č nalik na latinično v (“u obliku nepravilne viljuške bez nožice”)¹³ - u nedostatku boljeg termina možemo dopustiti mogućnost da se i u našoj rukopisnoj knjizi koristi poluustavno pismo. Ukoliko pod tim terminom podrazumijevamo inačicu pisma koja se “koleba” između ustava i minuskule te samim tim stvara neke svoje zakonitosti, ovakvo je klasificiranje prikladno.

Spomenuti dojam svečanosti naglašavaju i crvenom bojom izvedene rubrike i inicijali koji su često ukrašeni geometrijskim, floralnim, ali i drugim motivima - primjerice ljudskom rukom prikazanom na slici 5. Grafija kojom

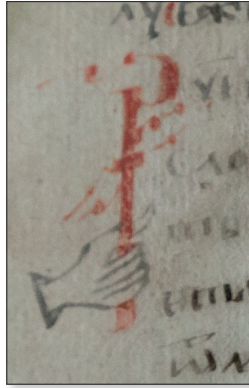
⁹ Vladimir Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.« *Slovo* 15-16 (1965): 153-154.

¹⁰ V. Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.«: 154; Aleksej Ivanovič Sobolevskij, *Slavjano-ruskaja paleografija*. Sankt Peterburg: Sinodal'naja Tipografija, 1908: 46.

¹¹ Upravo je Dubrovnik bio jedno od središta razvoja srednjovjekovne diplomatske ćirilичne minuskule za koju su karakteristična (između ostalog) probijanja linijskog ustroja slabijim slovnim dijelovima. Više o diplomatskoj minuskuli vidi u Gregor Čremošnik, »Srpska diplomatska minuskula.« *Slovo* 13 (1963): 119-136; V. Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.«: 150-182; Kristian Paskojević, *Razvojni procesi diplomatske ćirilичke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Zagreb: doktorska disertacija, 2018.

¹² Efim Fjodorovič Karski, *Славянская Кирилловская Палеография*. Moskva: Nauka Press, 1979: 172.

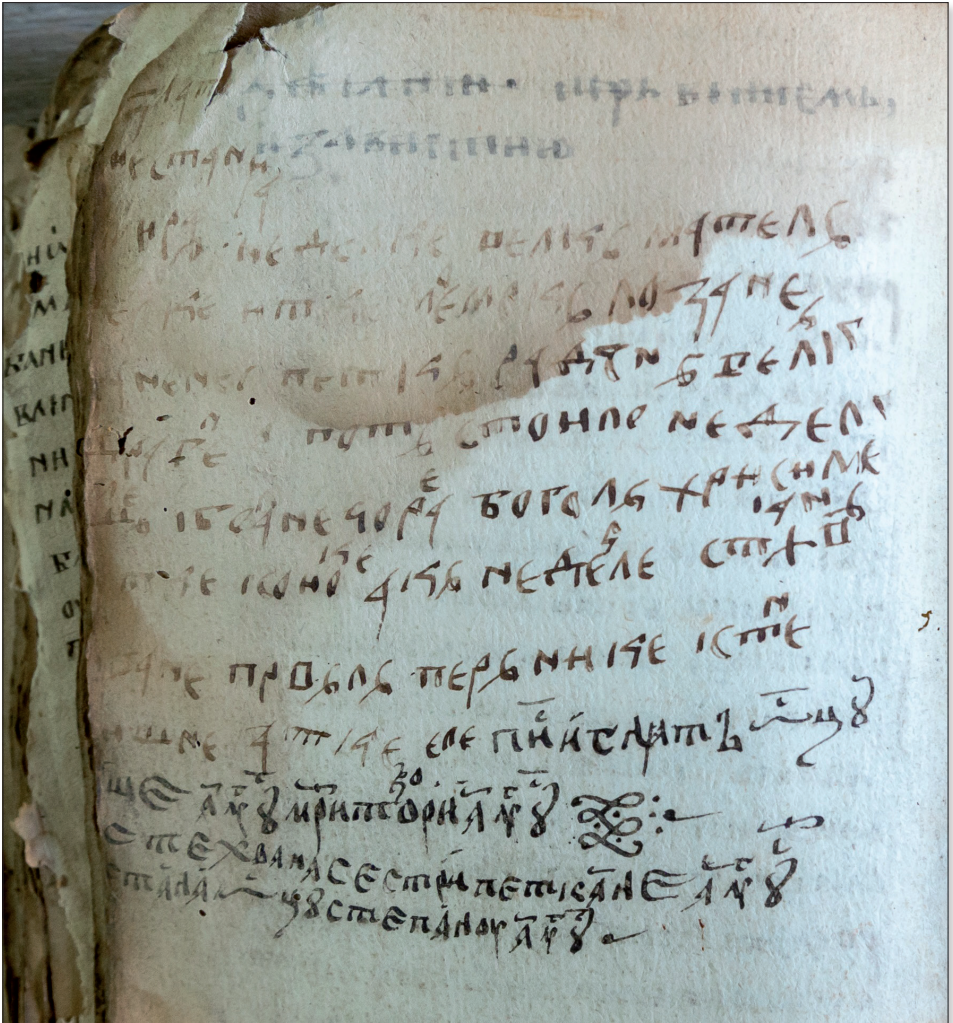
¹³ V. Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.«: 171.

Slika 5. Detalj inicijala R s prikazom ruke f. 18v

Slika 6. Stranica f. 58r pisana crnom tintom

Slika 7. Bilješke na stranici f. 69v

je *SVV* napisan većinom pripada istoj pisarskoj ruci/autoru, uz određene iznimke. Prva od njih su stranice 58r i 58v (slika 6), gdje se vidi kako je promijenjena boja tinte te je vidljiv manjak crvene boje, iako postoje dijelovi teksta gdje se ona mogla upotrijebiti (primjerice uvećani inicijal *Č* koji je obojan u crno). Iako je promijenjena boja tinte, čini se da je pisarska ruka ista jer nisu vidljive neke bitnije razlike u samoj grafiji pisma. To se ne može reći za primjer na f. 70v (slika 7), gdje se po svemu sudeći izmjenjuju čak tri pisarske ruke. U

prva dva retka ove stranice miješaju se dvije pisarske ruke - većinom su ova dva retka pisana pismom kojim je pisan i ostatak knjige, uz neke nadopune druge pisarske ruke, a čini se i da su pojedine riječi prve pisarske ruke iskrižane. Spomenuta druga ruka pisala je sljedećih 7 redaka teksta. Njena grafija ističe se krupnijim i nezgrapno izvedenim slovnim oblicima, čija morfologija ima više minuskulnih elemenata od prve ruke - primjerice produženo vertikalno stablo slova *a* i kvadratično *v*. Možda je tih par redaka pisala neka starija osoba jer uz već spomenute detalje na to upućuje i neurednost te izrazito slaba liniranost pisma. U 10. retku stranice pojavljuje se i treća pisarska ruka, čije je pismo nešto urednije, također s određenim morfološkim karakteristikama koje pripadaju minuskulnoj ćirilici (uglavnom produženi slabiji slovni dijelovi i njihova "zavijenost"). Ovom trećom pisarskom rukom ispisana su sljedeća tri retka teksta. Generalno, tekst na ovoj stranici prilično je nečitljiv zbog oštećenja i neurednosti rukopisa.

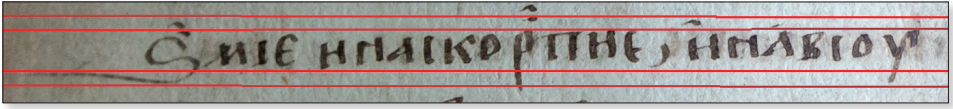
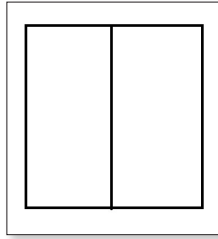
Koordinacija u linijskom ustroju

S uporištem u razvoju grčkog i latinskog pisma, opća europska paleografija temeljno razlikuje jednolinijski raspored (koji se ponajviše pridružuje istočnim pismima), dvolinijski (primjeren svečanim, uncijalnim/majuskulnim pismima) i četverolinijski (primjeren minuskuli i kurzivu/brzopisu koji je iz nje izveden u nastojanju da se postigne što veća brzina pisanja, ali i čitanja).¹⁴ Poluustavno pismo u svom ranijem stadiju odlikuje dvolinijski ustroj, primjerice u starijem ruskom poluustavu 12. i 13. stoljeća, dok su mlađi tekstovi četverolinijski.¹⁵ Recí *SVV* na prvi pogled čine se prilično pravilni i uredni. Ukoliko se redak bolje pogleda, može se vidjeti kako se slovni oblici koordiniraju¹⁶ oslanjajući se na donju liniju, ali - kao što se može vidjeti na rekonstrukciji linijskog ustroja na slici 8 - nisu u potpunosti stabilizirani, već balansiraju između dviju linija središnjeg dijela retka. I u ovom slučaju javljaju se slova koja svojim slabijim slovnim dijelovima (linijama) probijaju gornju ili donju liniju, a osim njih to često čine dijakritički znakovi koji su prisutni u grafiji, ali i title

¹⁴ Mateo Žagar, *Uvod u glagoljsku paleografiju*, 1. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013: 275.

¹⁵ V. Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.«: 152.

¹⁶ Koordinaciju u linijskom ustroju najlakše je definirati kao proces motiviran ekonomijom pisanja koji pridonosi i ekonomiji čitanja. M. Žagar, *Uvod u glagoljsku paleografiju* 1: 277.

Slika 8. Rekonstrukcija linijskog ustroja *Služabnika*Slika 9. Slovni modul azbučnog niza *Služabnika*

iznad kratica te pojedina natpisana slova. Gornju liniju probijaju *u*, *b* i *ê*. Donju liniju probijaju *d*, *z*, *3*,¹⁷ *r*, *oy*, *h*, *ê*, *c*. Osim toga, postoje i slovni oblici koji svojim repovima (slabijim slovničkim dijelovima) obostrano probijaju linijski sustav - *f*, *th* i *ks*. S čak 14 probijanja linijskog sustava slabijim slovničkim dijelovima, pismo *SVV* približava se brojkama ustaljenim u pismu ćirilичne diplomatske minuskule (obično između 12 i 16 probijanja u azbučnom nizu).¹⁸ Ovako visokom broju probijanja linijskog ustroja doprinose i spomenuta grčka slova koja se rjeđe pojavljuju u poveljama i dokumentima pisanim ćirilичnom diplomatskom minuskulom. Slova s ovog popisa koja se mogu uredno koordinirati u centralnom dijelu retka, bez probijanja linijskog ustroja (primjerice, slova *h* i *c* često se u ustavu koordiniraju unutar središnjeg dijela, ili barem probijaju središnji dio u manjoj mjeri) u pismu *SVV* ipak probijaju linije retka, što je (kako je već i spomenuto) jedna od glavnih karakteristika poluustavnog, ali i svih minuskulnih i kurzivnih pisama. Slovni modul, odnosno nacrt po kojem se izvode sva slova u nekom pismovnom sustavu, ima oblik pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela, također karakterističnog za minuskulna pisma (slika 9).

¹⁷ Dolazi jedino u funkciji broja!

¹⁸ K. Paskojević, *Razvojni procesi diplomatske ćirilичke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*: 102.

Karakteristike slovnih oblika u azbučnom nizu

Morfološke razlike u grafiji pisma između ustavnog i poluustavnog ćiriličnog pisma još uvijek nisu čvrsto definirane, te se problematika neusklađenosti terminologije u ćiriličnoj paleografiji očitava i na ovom planu. Osim karakteristika spomenutih u paleografskom opisu (izduživanje slabijih slovnih linija, nesimetrično ž, specifično slovo ċ), postoje još neki slovni oblici koje u grafiji *SVV* ne nalazimo, a po nekim istraživačima upućuju na poluustavni tip pisma: koso *e* i ležeći oblik slova *e*, kvadratično slovo *v*.¹⁹ Napuštanje geometrijske jednostavnosti ustavnih slovnih oblika još je jedan kriterij koji istraživači poput Karskog definiraju kao zajednički svim poluustavnim rukopisima bez obzira na provenijenciju, ali ipak se logičnijom čini Mošinova konstatacija da bi se po tom kriteriju puno ustavnih tekstova 12. i 13. st. trebalo proglasiti poluustavnima jer dijele ista svojstva.²⁰ Kao što se može vidjeti iz priložene tablice 1, morfološke karakteristike slovnih oblika grafije *SVV* generalno ne odstupaju od standardnog azbučnog niza ćiriličnog ustavnog pisma.²¹

Slovo *v* piše se dvojako; standardna ustavna verzija ponekad se piše tako da je osim trbuha zaobljena i glavna vertikalna linija slova, podsjećajući tako na “bubreg” koji se može susresti i kod nekih drugih pisara, pa čak i onih koji su se služili već spominjanom diplomatskom minuskulom, kao što je to Nikša Zvijezdić.²² Slovo *d* pripada skupini kojoj pisar naglašava linije odnosno slabije slovne dijelove, te se “repovi” smješteni na dnu spuštaju ispod donje linije retka puno dublje nego što je to inače slučaj.²³ U pismu *SVV* pojavljuje se i slovo *zêlo*, koje standardno ima samo brojevnu vrijednost (6). Slovo *z* također se piše dvojako. U prvoj verziji pojavljuje se oblik standardan i za ustavno pismo kojem je u grafiji *SVV* vertikalna, ulijevo zavijena linija prenaplašeno produžena ispod

¹⁹ V. Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.«: 171-172.

²⁰ Isto: 168.

²¹ Na ovome mjestu kao dobar orijentir razlika/sličnosti između ustavne i poluustavne pismovne inačice može poslužiti i tablica koja se nalazi u tehničkom članku Aleksandr Andreev, Yuri Shardt, Nikita Simmons, »Church Slavonic Typography in Unicode« dostupnom na: <https://www.unicode.org/notes/tn41/tn41-1.pdf> (pristup: 15. 5. 2020).

²² Zvijezdićevo *v* pisano na ovaj način razlikuje se samo po tome što se linije trbuha ponekad znaju produžiti i probijati linijski sustav. Za izgled slova *v* kod Zvijezdića vidi: Mateo Žagar - Kristian Paskojević, »Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurziva.« *Filologija* 62 (2014): 232.

²³ Upravo je *d* jedno od rijetkih slova koje repovima probija linijski ustroj u ustavnom pismu općenito i time naznačava daljni proces minuskulizacije ćiriličnog pisma.

Tablica 1. Azbučni niz *Služabnika*

A	B	V	G	D	E	Ž
						
З	З	I	Ĭ	K	L	M
						
N	O	P	R	S	T	U
						
OY	F	H	ô	ĉ	C	č
						
š	ь	y	ь	Ê	JU	JA
						
JE	KS	PS	TH			
						

donje crte retka. Rjeđe se pojavljuje verzija nalik slovu *zēlo*, ali s horizontalno produženim donjim repom. U azbučnom nizu pojavljuje se slovo *i* (*iže*), koje u jako puno tekstova ima samo brojevnu vrijednost (10). U grafiji *SVV* ono služi za označavanje glasa /i/, tako da se i on piše dvojako jer osim ovoga ima i svoj standardni ćirilični oblik. Slovo *o*, osim svoga standardnog oblika karakterističnog za latinično i ćirilično pismo, posjeduje i verziju u kojoj izgleda kao ljudsko oko (dakle, s točkom u sredini). Zanimljivo je da se ova verzija najčešće piše (i to dvostruko kako bi se mogla vidjeti oba oka) u riječi *oči*.²⁴ Glas /u/ piše se kao grčki digram *oy*, ali također i kao *u* koje je nastalo izravno iz ovog oblika, a pri kojem je *ižica* (epsilon) vertikalno naslonjena na slovo *o*. Kod takvog pisanja možemo uočiti malenu razliku između dvije verzije slova. U prvoj verziji *ižica* je spojena sa slovom *o*, dok je u drugoj verziji razdvojena. Pisanje slova *č* u *SVV* već je spomenuto kao jedna od glavnih karakteristika poluustavnog pisma, ali slični oblici ovog slova postoje i u diplomatskoj minuskuli. Ostatak azbučnog niza svojim karakteristikama ne odstupa od općenitih morfoloških zakonitosti grafije ustavnog pisma. Vidljiva je pojačana uporaba grčkih slova *ksi*, *psi* i *theta* koja su preuzeta iz grčkog pisma i rijetko se koriste u profanijim dokumentima, kao što su primjerice povelje ili pravni dokumenti. Pojava navedenih slovnih oblika lako se može povezati s liturgijskim karakterom *SVV* koji se više naslanja na bizantsku (grčku) tradiciju, kao i ostale pravoslavne liturgijske knjige.

Pisanje kratica u tekstu Vuletićeva Služabnika

Paleografska kategorija kraćenja u tekstu svojom pojavnošću i zakonitostima može pomoći u prepoznavanju elemenata koji su bitni za datiranje i ubikaciju istraživanoga književnog spomenika. Načini pisanja pojedinih kratica mogu upućivati na iste pisarske škole i/ili ruke.

Postoje četiri glavna načina kraćenja u svim srednjovjekovnim tekstovima europske pismenosti: stezanje (kontrakcija), odbijanje (suspencija), natpisivanje (superpozicija) i ligature. Mnogi istraživači izdvajaju ligature u posebnu kategoriju zbog niže (slovne) razine i neovisnosti o pojedinim riječima u kojima se takvo kraćenje provodi.²⁵

²⁴ Ovakav oblik karakterističan je i u drugim staroslavenskim ćiriličnim liturgijskim knjigama.

²⁵ Mateo Žagar, *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007: 428.

U *SVV* prisutni su svi navedeni načini kraćenja, naravno, s različitim stupnjem zastupljenosti u tekstu. Kratice su u proučavanom književnom spomeniku jako česte te gotovo da i nema retka u kojem nisu prisutne. Kako bismo dobili kontrolni primjerak zastupljenosti pojedinog načina kraćenja, uzeli smo četiri lista - f. 25v, 26r, 26v i 27r. Uz to, u poglavlju će biti opisane i spomenute kratice koje se najčešće pojavljuju u tekstu i grafički su prikazane u tablici 2.

Pregledom navedenih listova utvrđeno je kako najveći broj kraćenja otpada na kontrakcije, ukupno ih je 38. Ta vrsta kraćenja u kojoj se ispušta središnji dio riječi česta je u svim srednjovjekovnim pismovnim sustavima, a motivaciju (posredno iz grčkog kršćanskog pisanja) preuzima još iz židovske prakse kraćenja Božjeg imena koje se pisalo pozlaćenim tetragramom (*jhvh*).²⁶ Kontrakcije liturgijskoga karaktera koje pripadaju grupi *nomina sacra*²⁷ brojne su i u *SVV*. Redovito se pojavljuju skraćeni oblici riječi poput *b(ož)e*, *s(ve)tago*, *d(uha)*, *i(su)s*, *g(ospod)b*, *m(o)litva* i sl. Riječ *al(e)lu(j)a* piše se kao kontrakcija, ali ponekad jedno slovo *l* zna biti i natpisano. U ovom se primjeru slovo *l* i *ip-silon* spajaju u ligaturu, a s plana fonemsko-grafemskog odnosa zanimljivo je pisanje slova *y*. Naime, izgleda kako je glas /u/ pisan digrafom *oy* čiji je prvi dio (dakle, slovo *o*) kontrahiran/skraćen. S plana fonemsko-grafemskog odnosa²⁸ zanimljivo je i pisanje kratice *ang(e)la* u kojoj se glasovna grupa /ng/ piše pomoću dva slova *g*, kao što je to slučaj u grčkom jeziku. U *SVV* se pojavljuju i brojne kratice profanijega karaktera, koje se ipak indirektno mogu povezati s religijskim kontekstom, primjerice *c(a)ra*, *sp(a)si*, *r(e)če* i sl.

Po broju pojavljivanja u kontrolnom primjerku (33), druga najzastupljenija vrsta kraćenja je natpisivanje. Natpisivanje je jako jednostavna tehnika kraćenja riječi, u kojoj se (kako i sam naziv kaže) pojedina slova natpisuju iznad riječi s ciljem prostorne uštede. Slova koja se najčešće natpisuju su *d*, *n*, *s*, *h*, *t*, *č*. Naravno, napisuju se i drugi slovni oblici jer potencijal ovakvog načina kraćenja posjeduje čitav azbučni niz. Postoje i slučajevi kad se natpisuje više slova odjednom, odnosno čitav dio riječi. Jedan takav primjer nalazi se u 5. retku

²⁶ M. Žagar, *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*: 440; Ludwig Traube, *Nomina Sacra, Versuch einer Geschichte in der christlichen Kürzung*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1907: 24.

²⁷ Traube je prvi i definirao ovu skupinu u svom istoimenom djelu (vidi prethodnu bilješku).

²⁸ U ovom poglavlju kratko ćemo spomenuti samo neke fonemsko-grafemske odnose koji su izravno povezani s opisanim kriticama, jer će ovoj tematici kasnije biti posvećeno zasebno poglavlje.

f. 16r.²⁹ U nizu riječi koje su napisane zajedno i *i^{mž}(e) drbži* natpisana su slova *m* i *ž*. Kako je razrješavanje ovog kraćenja nemoguće bez u zagradi rekonstruiranog slova *e*, dobiven je rijedak slučaj kombinacije natpisivanja i suspenzije. Vrlo je često natpisivanje slova *t* u prijedlogu *ô'* (od), što je zajednička praksa velikog broja staroslavenskih (ćiriličnih i glagoljičnih) tekstova. Još neki od primjera natpisivanja navedenih u tablici 2 su *diakôⁿ*, *na^s*, *avramle^hь*. Naravno, ovo je samo manji dio bogatoga kratičnog inventara natpisivanja kojima ovaj tekst obiluje.

Ligaturno pisanje koje je često u glagoljičnim tekstovima³⁰ mjestimično se pojavljuje u *SVV*. Tako su u kontrolnom uzorku registrirane tek četiri ligature, što je uobičajeno za ćirilične tekstove u kojima su ligature rijetke pojave. Generalno je u *SVV* identificirana samo nekolicina ligatura: *-iê-*, *-ly-*, *-tv-*, *-tr-*, *-ûu-*. Neke od njih već su poznate iz prijašnjih dokumenata i razdoblja. Primjerice, ligatura *-tv-* pojavljuje se još u prvoj polovici 13. st. u *Povelji humskog kneza Andrije* (1214-1217).³¹ Ligatura *-tr-* pisana sličnom manirom kao u *SVV* može se prepoznati u grafiji poznatog dubrovačkog notara Nikše Zvijezdića. Jedan takav primjer nalazi se u njegovu prijepisu *Povelje kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju).³² U grafiji *SVV* zanimljiva su ligaturna rješenja *-ly-* i *-ûu-*. U prvom slučaju pisar vješto i inovativno uzima desni krak slova *l* na koji nadopisuje *y*, čineći tako navedenu liniju okosnicom novokomponiranog ligaturnog spajanja (slijevanja). Pri pisanju ligature *-ûu-* domišljato je iskorišteno kružno slovno polje kao okosnica slijevanja i novog (autoru ovih redaka dosad nepoznatog) ligaturnog rješenja. Govoreći o ligaturnom pisanju, zanimljiv je i podatak da pisar ne koristi jednu od općenito najpoznatijih ligatura srednjovjekovne ćirilične pismenosti, *-rê-*.

Četvrti način kraćenja, suspenzija, nije identificiran u kontrolnom uzorku. Pojavio se već spomenuti primjer kombinacije suspenzije i natpisivanja

²⁹ U *SVV* brojevi stranica pojavljuju se mjestimično, o čemu će više biti riječi kasnije. Generalno, stranice nisu numerirane te smo ih stoga standardno numerirali, počevši s prvom desnom stranicom jer lijeva ne postoji - 1 *recto* pa dalje kako slijedi. Tim činom numeracija 93 lista ovog književnog spomenika počinje s navedenom stranicom, a završava sa stranicom 95v.

³⁰ U tolikoj mjeri da se može slobodno reći kako je u uglatjoj glagoljici preferirani način kraćenja riječi.

³¹ K. Paskojević, *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*: 82.

³² Isto: 321.

Tablica 2. Primjeri kraćenja u *Služabniku*

Primjer	Vrsta kraćenja	Transliteracija
	Kontrakcija	<i>b(ož)e</i>
	Kontrakcija	<i>s(ve)t(a)go</i>
	Kontrakcija	<i>d(u)ha</i>
	Kontrakcija	<i>i(su)s</i>
	Kontrakcija	<i>g(ospodin)u</i>
	Kontrakcija	<i>m(o)l(i)tva</i>
	Kontrakcija, ligatura <i>lu</i>	<i>al(e)luisa</i>
	Kontrakcija	<i>c(a)ra</i>

Primjer	Vrsta kraćenja	Transliteracija
	Kontrakcija	<i>sp(a)si</i>
	Kontrakcija	<i>r(e)če</i>
	Natpisivanje i suspenzija	<i>i i^m(e) drъži</i>
	Natpisivanje	<i>diakōⁿ</i>
	Natpisivanje	<i>na^s</i>
	Natpisivanje	<i>avramle^hъ</i>
	Natpisivanje	<i>ōⁱ</i>
	Ligatura <i>ѠѠ</i>	<i>ѠѠže</i>

Primjer	Vrsta kraćenja	Transliteracija
	Ligatura <i>iê</i>	<i>tiêló</i>
	Ligatura <i>tr</i>	<i>zautra</i>
	Ligatura <i>tv</i>	<i>buistvomъ</i>
	Kontrakcija i natpisivanje	<i>m(i)l(o)ʹtʹ</i>
	Kontrakcija i natpisivanje	<i>e(van)ʹylie</i>
	Kontrakcija i natpisivanje	<i>g(lago)lajеʹ</i>
	Kontrakcija i natpisivanje	<i>h(rъ)ʹ(t)a</i>
	Kontrakcija i natpisivanje	<i>đ'(b)ʹcъ</i>

i i^{mz}(e) drbži, ali nije zabilježen nijedan slučaj gdje se suspenzija javlja sama kao postupak kraćenja.

Od kombiniranih postupaka kraćenja, u tekstu *SVV* najbrojnije su kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Brojni su primjeri pobožnih (*nomina sacra*), ali i profanih riječi u kojima postoji ovakvo kraćenje. Štoviše, velik je broj primjera u kojima se kraćenje ne provodi dosljedno, odnosno riječ se nekad piše kao kontrakcija, a nekad kao kombinacija kontrakcije i natpisivanja. Jedan je takav primjer riječ *m(i)l(o)^stb* koja u tekstu dolazi bez ili s natpisanim slovom *s*. Kao neki od češćih primjera kombinacije kontrakcije i natpisivanja ističu se riječi *e(van)^sylie*, *g(lago)laje^t*, *h(rb)^s(t)a*, *o^t(b)cb*. Pobrajani su samo najosnovniji primjeri jer je ova kombinacija iznimno česta u tekstu. To potvrđuje i situacija u kontrolnom primjerku gdje se ovako kombinirano kraćenje pojavljuje 23 puta.

Iz svega navedenog može se izvući zaključak kako su kratice u grafiji *SVV* nezaobilazan postupak uštede prostora, ali i brzine pisanja/čitanja. Od postupaka kraćenja najbrojnije su kontrakcije i natpisivanja, a i njihova kombinacija. Kako je ovdje riječ o liturgijskom tekstu, ne iznenađuje velik broj kontrahiranih "svetih riječi" (*nomina sacra*). U proučavanom materijalu ne javlja se velik broj kontrahiranih riječi izvan spomenute skupine, te se može reći kako je situacija u *SVV* konzervativnija nego u, primjerice, glagoljskim tekstovima gdje postoji velik broj primjera kraćenja profanih riječi koje ne potječu iz skupine *nomina sacra*. Stanje s kratičnim inventarom *SVV* poklapa se sa situacijom u istovremenim liturgijskim crkvenoslavenskim spomenicima srpske redakcije.

Uporaba razgodnih znakova u tekstu, uspostavljanje razdvojenog pisanja, pojava i odnos interpunkcija i velikih slova

Pojavnosti spomenute u naslovu ove paleografske kategorije od krucijalne su važnosti za samo razumijevanje/čitanje teksta, te su kao takve standardizirane u svim modernim europskim pravopisima. Razgraničavanje dijelova teksta (riječi) bjelinama, uporaba velikog slova kao oznake početka i interpunkcije kao kraja rečenice, uporaba ostalih vrsta punktuacije (dvotočja, zareza i sl.) te razdvajanje riječi na kraju retka - sve su to elementi obuhvaćeni ovim poglavljem. Osim toga, bitna je i usporedba s prethodnim, ali i istovremenim procesima u europskoj pismenosti. Primjerice, jedna takva usporedba je i proučavanje odnosa u *SVV* prema načelu pisanja *scriptura continua*, koje u srednjem vijeku još uvijek ima velik utjecaj.

Kao uvodno razmatranje možemo objasniti upravo odnos prema prethodno spomenutom načelu spojenog pisanja. Početak procesa uvrštavanja bjelina u latiničnim tekstovima pratimo od 7. st. i to u britanskim i irskim rukopisima, odakle je preneseno na “kontinent” gdje se ustalilo u 12/13. stoljeću. U ćirilicom korpusu najprije je do rastavljanja došlo u tekstovima na bosančici, koji su bili izloženi snažnijem utjecaju latinične prakse.³³

U rukopisu *SVV* načelo pisanja *scriptura continua* prisutno je u velikoj mjeri te je u kombinaciji s čestom uporabom kratica čitanje teksta znatno otežano.³⁴ Riječi u pojedinim rečenicama i rečeničnim dijelovima pisane su bez razgraničavanja bjelinama, ali su zato veće rečenične cjeline (rečenice) uredno odijeljene od drugih uporabom bjeline i interpunkcijskog znaka. Načelo spojenog pisanja dosljedno se provodi u većim rečeničnim dijelovima, koji su ipak međusobno razgraničeni kombinacijom bjeline i interpunkcije, koja se nalazi na sredini bjeline i na donjoj liniji retka.

Vrlo česta je i uporaba zareza, u kontekstu u kojem bi se i trebao pojavljivati.³⁵ Osim ovih, u rukopisu je prisutan čitav niz punktuacija i drugih grafijskih znakova koji su imali (i imaju) svoju ulogu u kanonu staroslavenskih liturgijskih knjiga istočnog obreda.³⁶ Od punktuacija pojavljuju se još dvotočje, trotočje i četverotočje. Vrlo često se ovi znakovi pišu zajedno s tildom – specifičnom titlom na čijoj se sredini nalazi manja vertikalna linija.

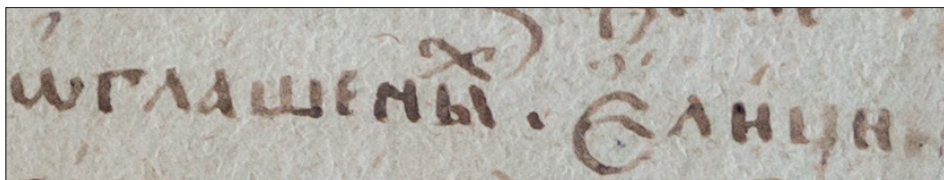
U *SVV* veliko slovo mjestimično se javlja iza interpunkcije kao što se, na primjer, može vidjeti na slici 10 (f. 4r, 12. redak). Iako je na prikazanom primjeru veliko slovo pisano istom bojom kao i ostatak teksta, u pravilu se ono

³³ M. Žagar, *Uvod u glagoljsku paleografiju* 1: 286.

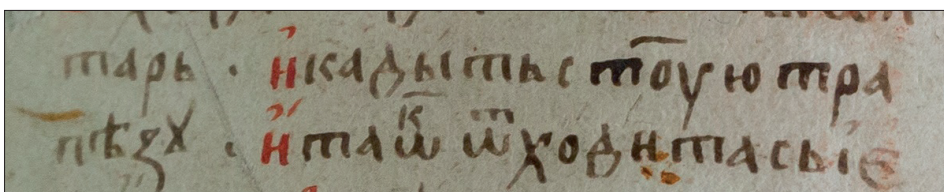
³⁴ Ovaj podatak lako se može objasniti činjenicom kako je proučavana knjiga liturgijskoga karaktera namijenjena uskom čitalačkom krugu koji je upoznat s tematikom i formom teksta (svećenstvo) te nema problema s iščitavanjem njena sadržaja.

³⁵ Prvenstveno u nizanju; vrlo često se pojavljuje u rubrikama, ali i drugim dijelovima teksta.

³⁶ Njihova uloga služi označavanju bogoslužja koje se izvodi, koliko kojih molitvi i pjevanja nastupa u bogoslužju, kada nastupaju i sl. Za više podataka o ovim posebnim oznakama bitnim za kanon pravoslavni liturgijskih pjesama, koje se još u knjizi *Okozritel'nyi ustav* (1500) nadbiskupa Genadija Novgorodskog nazivaju *okozritel'nye pomety* (najbolje prevedeno kao *vizualni/grafijski znakovi*) vidi: Aleksandr Andreev, Yuri Shardt, Nikita Simmons, »Additional Typicon Symbols and their Encoding in Unicode.«, u: *Ponomar Project Slavonic Computing Initiative* (<https://www.ponomar.net/files/okomarks.pdf>, pristup: 24. 4. 2020). U ovom dokumentu može se naći i popis svih grafijskih oznaka i opis njihove uloge u kanonu (skupa s Unicode oznakama), napravljen prema knjizi Syrnikov, N. S., *Ключъ къ церковному уставу (Ključ k tserkovnomu ustavu)*. Moskva: Sinodal'naya Tipografiya, 1910; reprint Moskva, 1998.

Slika 10. Primjer pisanja velikog slova iza interpunkcije f. 4r 12. redak

Slika 11. Primjer razdvajanja riječi na kraju retka f. 5v 13-14. redak

piše crvenom bojom. Iz navedenog se može zaključiti kako (pravo)pisanje velikog slova iza interpunkcije nije standardizirano, iako se često pojavljuje u tekstu. Kao oznaka početka veće tekstualne cjeline u tekstu se koriste i u uvodu spominjani inicijali pisani crvenom bojom koji su ponekad ukrašeni geometrijskim, floralnim ili antropomorfnim motivima (slika 5).

Razdvajanje riječi na kraju retka provodi se bez pomoći grafijskih oznaka poput crtice, i bez posebnih pravila kao što je rastavljanje na slogove. Iako se iz zadanog primjera (slika 11, f. 5v, 13-14. redak) može prepoznati spomenuto rastavljanje na slogove (*tra - pēzu*), to pravilo se ne provodi dosljedno već je uglavnom posljedica pisarevog slučajnog izbora. Na ovoj slici može se vidjeti još jedna karakteristika *SVV*, a to je uporaba dijakritičkih znakova. U tekstu se apostrofi i oznake za naglasak (oštri i teški), kao i kombinacije apostrofa i naglasaka, javljaju vrlo često. Tako se i kroz uporabu ovih dijakritičkih znakova može prepoznati utjecaj grčkog pisma i jezika na grafemski i fonemski izražaj *SVV*.

Bilježenje brojeva u tekstu Vuletićeva Služabnika

Broj, apstraktni pojam koji koristimo za brojanje, mjerenje i bilježenje količine,³⁷ u rukopisnoj knjizi našeg paleografskog istraživanja bilježi se slovima

³⁷ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/number> (pristup: 5. 5. 2020).

koja imaju svoju brojevnju vrijednost, a od ostatka teksta odijeljeni su grafijskim znacima - najčešće kombinacijom puntuacija i titli. Ovakvo je označavanje standard srednjovjekovne pismenosti općenito (a pogotovo ćirilичne i glagoljичne) jer se današnji, tzv. arapski brojevi u većoj mjeri počinju upotrebljavati tek u 15. stoljeću.³⁸ U *SVV* slovni oblici koji predstavljaju brojke najčešće su od teksta odijeljeni puntuacijama s obje strane, koje se nalaze po sredini retka, i natpisanom, lagano zaobljenom titlom (\frown) - kao što se može vidjeti iz primjera broja 6 napisanim slovom *zelo* koje ima samo brojevnju vrijednost (f. 26v, 13. redak).³⁹ Ponekad puntuaciju mijenja drugi znak, kao što je to zarez, što se može vidjeti iz primjera broja 26 (f. 21r, 7. redak). Brojevi se često pojavljuju u rubrikama i naslovima poglavlja evanđelja, molitava i slično, što je i očekivano ako se uzme u obzir liturgijski kontekst knjige. I na tim mjestima u tekstu njihovo je obilježavanje identično, što se može vidjeti i iz primjera broja 2 (f. 11r, 12. redak). Osim slovima, u dosta slučajeva brojevi se pišu i riječima, pogotovo kad se radi o manjim brojevima (do deset), kao što se može vidjeti na primjeru *prva* (f. 4r, 14. redak).

Stranice rukopisne knjige u pravilu nisu numerirane, ali postoji par iznimaka. Prva od njih ujedno je i najzanimljivija. Naime, na dnu stranice f. 28v smjestio se slovni oblik koji morfologijom neopisivo podsjeća na obloglagoljичnu verziju slova *zelo*, čija je brojevnja vrijednost u ćirilичnom pismu 6, a u glagoljичnom 8. Uporaba glagoljичnih slova u ćirilичnim knjigama, kao i obratno, nije rijetkost.⁴⁰ U prilog toj konstataciji ide i pojava identičnoga glagoljичnog slovnog oblika i, primjerice, u *Izbornom bitolskom oktoihu*, makedonskom rukopisu iz 13. stoljeća (Arhiv HAZU IIIa, 45-46).⁴¹ Isto slovo (*zelo*) se u svojoj ćirilичnoj verziji na dnu stranice javlja još dva puta u tekstu - na stranicama f. 32r i 39v. Na tim mjestima slovni oblik je standardno označen titlom i puntuacijama, kao i sve brojke u tekstu. Nabrojani primjeri slova *zelo* ujedno su i jedini u rukopisu gdje slova/brojke stoje na dnu stranice, baš kao da je riječ o paginaciji.

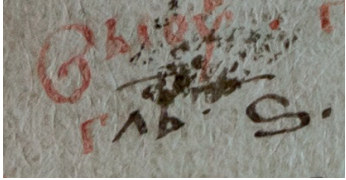
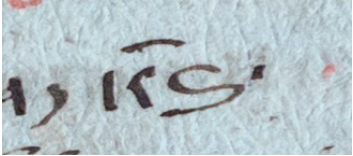
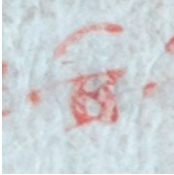

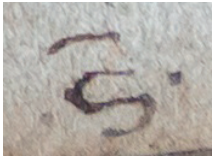
³⁸ Prvi zapaženi primjeri djelomične uporabe arapskih brojeva na području Republike Hrvatske mjestimično se pojavljuju krajem 13. stoljeća u dubrovačkim kancelarijskim knjigama (*Diversa Cancellariae*). Vidi Viktor Novak, *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga, 1952: 293.

³⁹ Svi navedeni primjeri prikazani su u priloženoj tablici 3.

⁴⁰ Još je u *Zborniku Svetog Ivana Zlatoustoga*, srpskog rukopisa s Hilandara iz 13. stoljeća, pronađeno šest glagoljiskih slova, a postoji i niz primjera u srpskim i makedonskim ćirilичnim knjigama 14. i 15. stoljeća. Vidi M. Žagar *Uvod u glagoljsku paleografiju* I: 262-264.

⁴¹ Isto: 257.

Tablica 3. Primjeri pisanja brojeva u *Služabniku*

Primjer	Transliteracija i brojna vrijednost	Pozicija u tekstu
	z (<i>zelo</i>) (6)	f. 26v, 13 redak
	kz (26)	f. 21r., 7 redak
	v (2)	f. 11r., 12 redak
	<i>prva</i>	f. 4r., 14 redak
	z (<i>zelo</i>). Spomenuti eventualni glagoljički broj 8 ili neka druga nedefinirana liturgijska oznaka/uputa.	f. 28v
	z (<i>zelo</i>) (6)	f. 32r i 39v

Pojave promatrane u kategoriji bilježenja brojeva karakteristične su za srednjovjekovnu ćirilčnu pismenost općenito, a način na koji se realiziraju (slovnim oblicima odgovarajuće brojevne vrijednosti) kao i njihovo označavanje u tekstu pomoću grafijskih znakova (puntuacije i titla) ne daju odgovore na dataciju ili ubikaciju proučavanog spomenika - što su ujedno i dva ključna cilja paleografskog istraživanja.

Odnos grafemskog i fonemskog sastava

U fokusu odnosa grafemskog i fonemskog sastava ove kategorije je bilježenje za slavenske jezike specifičnih fonema (/ć/, /đ/, /lj/, /nj/ itd.). Još od samih početaka slavenske pismenosti pronalazak odgovarajućih grafijskih rješenja za specifične glasove predstavljalo je veliki izazov, te se nemogućnost adekvatne prezentacije fonološkog sastava (tada jednog) slavenskog jezika grčkim slovima spominje još kod Črnorisca Hrabra.⁴² Identifikacijom uzoraka u jezičnografijskom odnosu moguće je odrediti i redakciju staroslavenskog jezika (makedonsku, srpsku, bugarsku ili neku drugu) koja se koristi u predmetu našeg paleografskog istraživanja, čime bi se olakšala ubikacija samog materijala istraživanja.

U *SVV* nije identificirano specifično slovo koje bi označavalo glas /ć/. Sva potencijalna grafijska rješenja koja su inače zabilježena za pisanje toga glasa/fonema (kao što su to pisanje slova *ŷ* (*đerv*), bilježenje slovom *k*, nekom od kombinacija kao što su to *k* i *ь*) izostaju. Za bilježenje glasa /lj/ koristi se već poznata kombinacija slova *l* i jednog od jotiranih vokala (*ja*, *ju*, *je*), kao što se može vidjeti iz primjera u riječi *lū^dje* (f. 9r, 14. redak). Situacija je identična i s glasom /nj/, a oba glasa još se bilježe i uz pomoć poluvokala *ь*.

Specifičnosti proučavane rukopisne knjige, kao i potencijalni odgovor na pitanje ubikacije, pružaju sljedeće jezične i grafijske specifičnosti. Kao prvo, vidljiva je povećana uporaba grčkih slova (*ksi*, *psi* i *theta*).⁴³ Zatim, u *SVV* se pojavljuje puno slučajeva gdje se fonem [ja] u postvokalnom položaju bilježi slovom *a*, kao što je to slučaj u riječi *vbhodeĉaa* (f. 5r, 9. redak). Slovo *i* u pravilu dolazi na mjesto glasa /i/ ispred /j/, kao što je to slučaj u riječi *diakōⁿ*

⁴² Josip Bratulić, *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985: 161-162.

⁴³ Ova pojava spominje se i u poglavlju o grafijskim karakteristikama azbučnog niza.

(f. 2r, 15. redak). Također, slovo *ε* pojavljuje se na puno mjesta u tekstu gdje bi moglo označavati fonem [je], koji se obično označava standardnim oblikom *je* (ϵε) ligaturnog podrijetla. Jedan od čitavog niza primjera može se vidjeti u riječi *e'če* (prevodi se kao količinski prilog *još*) koja se i sama zbog svojeg značenja često pojavljuje u tekstu. Uza sve nabrojano, u tekstu se često pojavljuju naglasci i spiriti karakteristični za grčki jezik (oksije, varije, perospomeni, dvostruke varije/kendeme). Istraživači, od kojih je najveći zasigurno Vladimir Mošin,⁴⁴ uglavnom pripisuju sve pobrojane karakteristike tzv. *resavskoj pravopisnoj reformi*, koja se tradicionalno veže uz ličnost Konstantina Filozofa (1380-1431) i bugarskog patrijarha Jevtimija, koji je predlagao reformu tadašnjeg srpskog pravopisa po uzoru na grčki.⁴⁵ Tim činom druga polovica 15. stoljeća može se uzeti kao *terminus post quem* nastanka *SVV*, a prostorno se može ubicirati u neki od manastira u kojima se njegovala spomenuta pravopisna tradicija. Zapisi u knjizi (dosad) nisu pomogli detaljnijoj ubicaciji ovog spomenika, a neki od odgovora možda bi se mogli dobiti rekonstrukcijom terenskih istraživanja Vida Vuletića Vukasovića, u čijoj se zbirci ova knjiga i nalazi.

Zaključak

Srednjovjekovna europska pismenost općenito, pa tako i njena ćirilčna komponenta, predstavlja nepresušno vrelo izvora (povijesne, sociološke, etnološke i druge vrste), a također novih i nedovoljno istraženih povijesnih spoznaja koje leže skrivene u rukopisima i knjigama na brojnim policama diljem svijeta. Takav je slučaj i s ćirilčnom rukopisnom knjigom iz zbirke povjesničara i etnologa Vida Vuletića Vukasovića iz fundusa knjižnice Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Ova knjižica manjih dimenzija (18×14 cm) sadrži ukupno 93 lista, a sudeći po oštećenjima, neki joj i nedostaju. Oštećenja su prisutna i na velikom broju listova (prvenstveno nastala djelovanjem vlage), zbog čega je dobar dio knjige nečitljiv. Ipak, većina teksta može se rekonstruirati identifikacijom liturgijskog sadržaja knjige. Tako su u knjizi prepoznati dijelovi *Liturgije pretposvećenih darova* i čitanja evanđelja iz *Oktoiha*, a sigurno postoji i još neidentificiranih dijelova liturgije

⁴⁴ Vladimir Mošin, »Revolucije u istoriji srpskog pravopisa.« *Bibliotekar* 15/6 (1963): 465-475.

⁴⁵ Olga Nedeljković, »Pravopis resavske škole i Konstantin Filozof.«, u: *Srpska književnost u književnoj kritici. Stara srpska književnost*. Beograd: Nolit, 1965: 467-475.

(dijelovi evanđelja, poslanice). Takva je kombinacija⁴⁶ u jednoj knjizi neuobičajena, ali ne i posve neočekivana. Ukoliko se radilo o knjizi namijenjenoj nekoj manjoj seoskoj crkvi, moguće je da je sadržavala samo osnovne dijelove liturgije potrebne za lokalno bogoslužje. Neke od identificiranih formulacija, kao i bilješke na marginama, upućuju i na mogućnost da je *SVV* bio u uporabi u nekoj manjoj monaškoj sredini. Na grafijskom planu pismo *SVV* svrstali smo u kategoriju *poluustava*. Autor (pisarska ruka) koristi se verzijom ćirilice pisma u kojoj prevladavaju određene karakteristike koje potvrđuju takvu klasifikaciju - izduženost slabijih slovnih dijelova i probijanje linijskog ustroja, kolebanje između dvostupnjevitosti i češće četverostupnjevitosti, određeni karakteristični slovni oblici i praksa uporabe grčkih slova i naglasaka. Na morfološkom planu slovni oblici ne posjeduju karakteristike ili inovacije koje bi bile dosad neza-bilježene ili neobične, a i kratični inventar sukladan je stanju u srednjovjekovnim ćirilicnim spomenicima, s velikim brojem kontrakcija imenica skupine *nominna sacra* koje su i očekivane s obzirom da se radi o liturgijskom djelu. Kod razgođivanja teksta i pisanja velikog slova pojačana je uporaba pravila pisanja *scriptura continua*, odnosno velik broj riječi u tekstu piše se zajedno. Rečenične cjeline odnosno rečenice odvajaju se kombinacijom bjelina i punktuacije koja u pravilu dolazi po sredini retka. Osim punktuacije, u *SVV* se u velikoj mjeri koristi i zarez, a u tekstu je prisutan i čitav niz grafijskih znakova (dvo-točje, trotočje, četverotočje, tilde) karakterističnih za kanon pravoslavnih staroslavenskih tekstova.⁴⁷ Veliko slovo mjestimice se javlja iza interpunkcije u tekstu, uglavnom u rubrikama, ali pravilo pisanja velikog slova iza točke nije sustavno provedeno. Nema pravila ni kod rastavljanja riječi na kraju retka, koje se provodi bez uporabe pomoćnih grafijskih znakova (crtice), baš kao što je to slučaj i kod većine srednjovjekovnih ćirilicnih spomenika. Na planu odnosa fonemskog i grafemskog sastava prepoznate su osobine tzv. *resavske pravopisne reforme* - povećana uporaba grčkih slova, bilježenje fonema [ja] slovom *a* u postvokalnoj poziciji, pisanje slova *i* na mjestu glasa /i/ ispred /j/, povećana uporaba grčkih naglasaka. Upravo spomenute karakteristike najviše pomažu kronološki

⁴⁶ Pogotovo ako je riječ o knjizi koja nije kompilacija više cjelina, već je djelo iste pisarske ruke, kao što je slučaj kod *SVV*.

⁴⁷ Zarez potječe još iz antičke grčke pismenosti, gdje se pisao kao točka po sredini retka - primjerice u tekstovima aleksandrijskog bibliotekara Aristofana Bizantskog (3. st. pr. Kr.). M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 352.

smjestiti proučavani spomenik u 2. polovicu 15. ili eventualno 1. polovicu 16. st.⁴⁸ Prostorno se podrijetlo rukopisa može smjestiti tamo gdje se ovakva vrsta prapovisa istočnog liturgijskog obreda koristila, vjerojatno negdje na prostor današnje južne Srbije, Crne Gore, Kosova ili možda istočne Hercegovine. Ovo su samo pretpostavke temeljene na provedenom paleografskom istraživanju, a u obzir je uzeto i mjesto pronalaska (Dubrovnik), kao i lik i djelo povjesničara i etnologa Vida Vukasovića Vuletića u čijem je fundusu ova knjiga i pronađena. Nažalost, mnogobrojne bilješke na marginama teksta (a neke i u samom tekstu) nisu dale odgovor na pitanja vremenskog i prostornog postanka ovog spomenika. Velik dio njih nečitljiv je zbog oštećenja teksta ili naprosto neurednog rukopisa.⁴⁹ Nije isključena mogućnost da neko daljnje, opsežnije istraživanje ove tematike, a i sama restauracija teksta, pruže dodatne odgovore i objašnjenja.

SVV je jedan od starijih spomenika sačuvanih u zbirci Vida Vuletića Vukasovića koja se nalazi u knjižnici Zavoda za povijest Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Kao rukopis velike pretpostavljene starosti (oko 500 godina) može poslužiti kao dodatan izvor podataka i saznanja istraživačima ćirilčne paleografije i liturgije istočnoga kršćanskog obreda. Nadamo se da je ovo primarno paleografsko istraživanje kvalitetan uvod za daljnja znanstvena istraživanja ovog rukopisa, koji bi prethodno trebalo restaurirati.

⁴⁸ Usporedbom s postojećim korpusom, identificirane su grafijske sličnosti s liturgijskim knjigama jako širokoga kronološkog spektra - srpskim služabnikom iz prve četvrtine 15. st. (Arhiv HAZU, sign. III c 13) i srpskim psaltinom s molitoslovom, iz sredine 16. st. (Arhiv HAZU, sign. III a 3). Ipak, neke karakteristike kao što su tronogo *t* i način pisanja slova *m* ne poklapaju se s vremenom nastanka ovih dokumenata te upućuju na dataciju navedenu u zaključku. Za fotografije spomenutih knjiga vidi Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio - reprodukcije*. Zagreb: JAZU, 1952: 51, 89.

⁴⁹ Više odgovora moglo bi se možda dobiti rekonstrukcijom teksta sa stranice f. 70v. Vidi sliku 7.

PALAEOGRAPHIC RESEARCH OF A MANUSCRIPT FROM VID VUKASOVIĆ VULETIĆ'S COLLECTION IN THE LIBRARY OF THE INSTITUTE FOR HISTORICAL SCIENCES CASA IN DUBROVNIK

KRISTIAN PASKOJEVIĆ

Summary

This previously unstudied smaller liturgical book in Cyrillic of unknown provenance is a part of the collection of a writer, historian and ethnologist Vid Vuletić Vukasović (1853-1933), today kept in the Library of the Institute for Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik. The manuscript contains a total of 93 preserved pages with various parts of liturgical rites of the Eastern Christian (Orthodox) Church. Given its contents, the following name is proposed for the manuscript: “Služabnik iz Zbirke Vida Vuletića Vukasovića” (The *Služabnik* from the Collection of Vid Vuletić Vukasović).

Palaeographic research presented in this paper aims at drawing attention to certain graphical or linguistic curiosities of the text, and discusses the question of its datation and provenance. The graphical characteristics of the letters which classify the script used in the book as *poluustav* (semi-uncial) include the lengthening of weaker letter lines which tend to cross the text line, the usage of certain Greek letters (*ksi*, *psi*, *theta*), and the usage of Greek accents. Morphologically, the letter forms do not feature characteristics or innovations that would represent unusual or unrecorded phenomena. In terms of the relationship between phonemic and graphemic composition, we can identify the features of the so-called *Resava* orthographic reform—increased usage of Greek letters, recording the phoneme [ja] with the letter *a* in the postvocalic position, writing the letter *ĩ* in place of the sound / i / in front of / j /, increased usage of Greek accents. On the basis of the mentioned characteristics, the document under study may be roughly dated to the second half of the fifteenth

or the first half of the sixteenth century. From which part of the broad area stretching from South Serbia, Kosovo, Montenegro to East Herzegovina the manuscript originates is unfortunately unknown, but further investigation of the legacy of Vid Vuletić Vukasović may reveal information on the acquisition of the manuscript.